

Septuaginta – preklad sedemdesiatich¹

Preklad Starého Zákona zo starohebrejčiny do gréčtiny² bol urobený pravdepodobne okolo r. 250 pred Christom³. V dejinách ľudstva išlo o prvý preklad Svätého Písma do iného jazyka. Alexandria bola v tom čase kolískou židovsko-gréckej literatúry. Toto mesto bolo kozmopolitné s veľmi početnou židovskou kolóniou, kde žilo okolo jedného milióna Židov. Niet divu, že práve tu bol urobený najstarší a aj najdôležitejší preklad, ktorý bol urobený pre Alexandrijskú knižnicu, preto sa toto dielo nachádza v odbornej literatúre tiež pod názvom „Alexandrijský preklad“. Preklad bol urobený na podnet faraóna⁴ Ptolemaia⁵ II. Filadelfa⁶, ktorý chcel vlastniť toto významné dielo vo svojej knižnici

---

¹ Latinské číslo 70 sa vyjadruje termínom – septuaginta. Všeobecne rozšírená vedecká skratka tohto diela je LXX, i keď väčšina odborníkov nespochybňuje fakt, že sa na preklade zúčastnilo 72 židovských učencov.

² Jazyk Septuaginty bol hovorovým jazykom helenistického Egypta a bol veľmi obohatený semitskými výrazmi. СНИГИРЕВ, Р.: *Священное Писание Ветхого Завета*, вып. 1. Саратов 2006, s. 31; porovnaj: prot. SNIGIREV, Rostislav., preklad HUSÁR, Ján: *Sväté Písmo Starého Zákona I.* www.pulib.sk., el. dokumenty, PBF. Išlo o gréčtinu zvanú Κοινή (Koine), všeobecne prijatý jazyk trocha odlišný od klasickej gréčtiny. V prípade bližšieho záujmu preštudovať odborný článok: ГЛУБОКОВСКИЙ, Н.: *Библейский греческий язык в писаниях Ветхаго и Новаго Завета.* МДА 2005, s. 10. Tento špičkový ruský biblista sa taktiež zaoberá na s. 15 bližším charakterizovaním hebraizácie gréckeho jazyka Septuaginty.

³ Presné roky je ťažké stanoviť. Väčšina biblistov (napr. СНИГИРЕВ, BANDY, ВІС) sa zhodujú a uvádzajú roky 285-247 pred Chr.). SCHUBERT súhlasí s hornou hranicou, avšak spodnú hranicu posúva na 246 pr. Chr. HERIBAN, JANČOVIČ udávajú 3.-2. stor. pred Chr. Ruský biblista Korsunský udáva roky 285-246 pr. Chr. v časoch panovania Ptolemaia Filadelfa. КОРСУНСКИЙ, И.: *Перевод LXX.* МДА 2007, s. 28.

⁴ Manželka egyptského kráľa bola v tom čase Arsinoja. Pozri ЕЛЕОНСКИЙ, Н.: *Свидетель о происхождении перевода LXX и степень их достоверности.* ЧОДЛП 1875, Н 1, s. 20. J. Farský v „Eleazarovej odpovedi kráľovi Ptolemaovi“ udáva meno kráľovnej Arsinoé. Pozri: SOUŠEK, Z.: *Knihy tajemství a moudrosti I. Mimbiblické židovské spisy: Pseudepigraphy.* Vyšehrad 1998, s. 34.

⁵ V ruštine používajú niektorí autori ako napr. biskup Alexander nie najsprávnejšie pomenovanie egyptského kráľa - Птоломей. МИЛЕАНТ, А.: *Премудрость сокровенная.* Москва 2004, s. 17.

⁶ Išlo o syna Ptolemaia Lagusa (Laga), ktorý vládol spoločne so svojím otcom. Zmieňuje sa o tom aj sv. Irinej Lyonský. Pulib. sk. Elek. dokumenty, Pravoslávna bohoslovecká fakulta, Сап, А.: *Справодца по Свѣтом Писме подлѣ дѣл св. отцов*, – porovnaj ОЛЕСНИЦКИЙ, А.: *Руководство к изучению Священнаго Писания по творениям святых отцов.* Москва 2002. s. 118. O tom, že išlo o syna Lagusa, spomína aj blažený Augustín. „V Egypte sa dostali za kráľov Ptolemajovci. Prvý z nich, Lagov syn, priviedol do Egypta mnoho zajatcov z Júdska. Jeho nástupca Philadelphus všetkých prepustil, poslal aj dary pre chrám a žiadal od najvyššieho kňaza Eleazara, aby mu daroval knihy Písma, o ktorých sa do počul, že majú božský pôvod, a preto ich chcel mať vo svojej knižnici“ AUGUSTÍN, В.: *Boží štát, zv. II.* Trnava 2005, s. 196.

a zároveň sa chcel sám podľa všetkého zoznámiť s posvätnými knihami¹ vyvoleného národa. Priamo poverený realizáciou tejto neľahkej úlohy bol Demetrios z Faléra, riaditeľ² kráľovskej³ Alexandrijskej knižnice⁴, ktorý vyslal do Jeruzalema Aristeasa⁵ a istého Andreja,⁶ aby viedli túto „diplomatickú misiu“. Aristeos bol pôvodom z Atén⁷ a slúžil ako úradník na egyptskom kráľovskom dvore. Práve list, ktorý písal svojmu bratovi, je priamym a jediným prameňom, z ktorého sa dozvedáme o dôvodoch, pozadí a vzniku tohto skvostného prekladu.

Egyptské kráľovstvo, ale aj celý vtedajší svet bol pod veľkým vplyvom helénskej⁸ kultúry, preto bol potrebný preklad Starého Zákona aj do grečtiny. Veľa Ľa Židov, ktorí sa narodili v diaspóre, už nevedeli po hebrejsky, pretože žili v značnom počte v Egypte a boli roztrúsení aj po celom vtedajšom svete. V tom čase bolo v Egypte veľa Židov ako otrokov, ktorí sa do otroctva dostali v časoch, keď si Alexander Veľký vojensky podrobil Egypt. Práve na príhovor Aristeasa egyptský kráľ vykúpil z otroctva všetkých otrokov židovského pôvodu celkovo sumou 1060 talentov zlata a daroval im slobodu. Išlo o veľkorysé gesto, ktoré bolo pozitívne prijaté v Jeruzaleme, pretože slobodu dostalo okolo 100 000 židov⁹.

Preto bolo vyslané posolstvo do Jeruzalema k veľkňazovi Eleazarovi, aby na tento účel získal dobrých znalcov Písma ako aj hebrejského a gréckeho jazyka. Z Jeruzalema pricestovalo do Egypta 72 vzdelaných mužov po šesť z dvanástich židovských pokolení. Židovskí vzdelanci uskutočnili tento preklad na egypt-

---

¹ Aristeas bol priamo prítomný pri rozhovore kráľa s Demetriosom ohľadom prekladu židovských kníh ЕЛЕОНСКИЙ, Н., cit. dielo, s. 7.

² SCHUBERT, K.: *Židovské náboženství v proměnách věku*. Vyšehrad 1999, s. 130, pozri kapitolu: Židovský helénismus a jeho následky.

³ Evanjelický biblista J. Bandy spochybňuje fakt, že Demetrios z Phaleronu bol predstavený alexandrijskej knižnice. BANDY, J.: *Úvod do exegézy Starej Zmluvy*, Bratislava 2002, s. 21.

⁴ V Alexandrijskej knižnici sa v tom čase nachádzalo okolo 60 000 rôznych rukopisov. Iní udávajú až 200 000, o čom informoval priamo kráľa Demetrios a to s tým, že čoskoro zvýši počet kníh v Alexandrijskej knižnici až na 500 000. КОРСУНСКИЙ, И., cit. dielo, s. 29. Porovnaj SOUŠEK, Z., cit. dielo, s. 27.

⁵ ЕЛЕОНСКИЙ, Н., cit. dielo, s. 7.

⁶ Telesného strážcu egyptského kráľa, ktorý informoval Aristeasa o množstve Židov v otroctve. Ďalším telesným strážcom kráľa bol istý Sozibion Tarektský. Niektorí udávajú jeho meno ako Sósiba z Tarentu. Porovnaj: SOUŠEK, Z., cit. dielo, s. 27. Pozri kapitolu: Освобождение жидовских рабов. Korsunský nazýva Andreja veliteľom osobnej ochranky kráľa.

⁷ РЫБИНСКИЙ, В.: *Религиозное влияние иудеев на мир языческий в конце ветхозаветной и начале новозаветной истории и прозелиты иудейства*. МДА 2005, s. 26.

⁸ Desnickij nazýva Ptolemaia II. vládcom helenistického Egypta. ДЕСНИЦКИЙ, А., *Писание, предание, современность*. Киев 2007, s. 28.

⁹ РЫБИНСКИЙ, В., cit. dielo, s. 26. Jozef Flávius udáva 460 talentov striebra a to znamená 138 000 vykúpených zajatcov. Pozri kapitolu „Žádost knihovníka“ In: SOUŠEK, Z., cit. dielo, s. 32.

skom ostrove Faros, kde 72 mužov¹ urobilo preklad celého Starého Zákona za 72 dní. Niektorí súčasní biblisti hovoria, že 72 dní je potrebné chápať symbolicky a obrazne,² pretože prakticky nebolo možné za takýto krátky čas urobiť takéto obrovské dielo. Takýto preklad by bolo možné urobiť iba v prípade, že by už tieto preklady mali urobené a donesené z Jeruzalema a na ostrove Faros by sa robili iba posledné korektúry. Z dejín poznáme niečo podobné. Takto to urobili napr. sv. Cyril a Metod. Pred príchodom na Veľkú Moravu v Solúni urobili základnú časť prekladov Svätého Písma do staroslovienčiny,³ a všetky ďalšie preklady zrealizovali jeho žiaci už na Veľkej Morave.

Túto záslužnú prácu vykonalo sedemdesiatdva⁴ židovských učencov. Po skončení diela Demetrios zhromaždil židovskú obec na tom mieste, kde bol preklad dokončený, a za prítomnosti všetkých prekladateľov ho všetkým prečítal. Dostalo sa im v obci veľkého uznania za to, čo vykonali. Chválili Demetria a prosili ho, aby ich predstavenému dal opis celého Zákona. Potom sa zhromaž-

---

¹ Konkrétne mená mužov z jednotlivých dvanástich kmeňov nachádzame v „Eleazarovej odpovedi kráľovi Ptolemaiovi“. Pozri SOUŠEK, Z., cit. dielo, s. 34-35.

² Väčšina biblistov sa opiera o pôvodinu z „Aristeovho listu“, že išlo o 72 učencov, ktorí urobili preklad za 72 dní. Prot. prof. Nikolaj Eleonský (1843-1910), fenomenálny ruský do-revolučný biblista, nespochybňuje fakt rýchleho preloženia celého Starého Zákona, ale poukazuje na to, že preklad zapisovali rýchlopisci. ЕЛЕОНСКИЙ, Н., cit. dielo, s. 4. Protojerej Nikolaj Sokolov, pedagóg pôsobiaci na pravoslávnom Sväto – Tichonovskom bohosloveckom inštitúte v Moskve, je toho názoru, že tak kolosálne dielo nebolo možné vykonať ani tak vysoko erudovanými špecialistami, akými boli 72 židovskí učenci. Pozri: СОКОЛОВ, Н.: *Ветхий Завет*. Москва 2002, s. 9. Ďalším, ktorý spochybňuje dĺžku prekladu za 72 dní, je Posnov. Pozri: ПОСНОВ, М.: *Иудейство*. МДА 2006, s. 98. Posledne menovaný ruský biblista zastáva názor, že prekladatelia Septuaginty museli byť Židia z Alexandrie, pretože palestínski židia neovládali dokonale grécky jazyk. Väčšina biblistov však zastáva názor, že prekladatelia boli Židia z Palestíny.

Pre dnešného človeka je však podstatné to, že tento preklad bol vykonaný, a nie to, že za aký čas bol zrealizovaný.

³ V prípade záujmu pozri: ЕЛЕОНСКИЙ, Ф.: *Следы влияния еврейского текста и древних греческого LXX. Перевод на древний славянский перевод книги Бытия и Исход*. Санкт Петербург 2009.

⁴ O pôvode Septuaginty sa dozvedáme zo starobylého dokumentu tzv. „Aristeovho listu“. Aristeas adresoval list svojmu bratovi Filokratovi o rozhodnutí kráľa získať takýto preklad. Aristeov list bol prvýkrát vydaný v latinskom preklade okolo r. 1470 v Ríme a v gréčtine v Bazilei r. 1561. R. 1601 ho Fabrici priložil k vydaniu diel Jozefa Flávia. V ruštine bol vydaný r. 1787 ako príloha druhej časti diela Jozefa Flávia „O židovskej vojne“ preloženej Michalom Alexijevom. V českom preklade máme neoceniteľný preklad Mgr. Jiřího Farského pod názvom Aristeas (s. 19-77), ktorý detailne zaznamenáva celú misiu v Jeruzaleme, ako aj prácu prekladateľov v Egypte. Pozri: SOUŠEK, Z., cit. dielo, s. 19-77.

Do 16. storočia nikto nespochybňoval pôvod Aristeovho listu. Až protestanskí kritici sa s pochybnosťami vyjadrujú k tomuto jedinému dokumentu. Podľa Bleeka bol vraj autorom listu istý alexandrijský Žid, Alexander Polyhistor, a dielo napísal okolo r. 90-80. pr. Chr. ЕЛЕОНСКИЙ, Н., cit. dielo, s. 25. Novodobí protestantskí kritici tvrdia, že list bol napísaný pravdepodobne až okolo r. 150 pr. Chr. Porovnaj Bandy (s. 22) a Bič (s. 563). Túto kritiku považuje Pravoslávna cirkev za neopodstatnenú. Aristeos bol alexandrijský Žid, ktorý skrýval svoju identitu za grécke meno. ПОСНОВ, М., cit. dielo, s. 97.

dili kňazi, najstarší z prekladateľov a predstavení príslušníci obce a vyhlásili: „Preklad je urobený nádherne, zbožne a veľmi presne. Preto je správne, aby bol zachovávaný v tomto znení, aby nedošlo k žiadnej zmene“¹. „Kto by niečo ubral alebo zmenil z tohto prekladu, nech je prekliaty“². Až potom bol preklad odovzdaný kráľovi, ktorý bol potešený zachovaním ducha zákonodarcu, a prekladateľov bohato odmenil a prepustil. Každý prekladateľ³ dostal dva talenty zlata, zlatý kalich a tri odevy. Následne na náklady kráľa odcestovali domov.

Podľa tradície bol jedným z prekladateľov knihy proroka Izaiáša⁴ spravodlivý a bohobojný stavec Simeon⁵, ktorému Boh doprial držať v Jeruzalemskom chráme na vlastných rukách⁶ Spasiteľa v 40. deň.

Filón Alexandrijský vo svojom diele „Život Mojžiša“⁷ považoval dielo za Bohom inšpirované a prekladateľov za prorokov, pretože každý pracoval osamote a vytvorili prakticky zhodný preklad. Jozef Flávius poukazuje skôr na prekladateľskú ctižiadostivosť a snahu o presnosť, čím vyzdvihuje skôr ľudskú stránku prekladu. Filón Alexandrijský taktiež udáva, že každoročne sa na ostrove Faros konali pri príležitosti ukončenia prekladu slávnosti⁸. Sv. Justín⁹ Vyznávač hovorí, že v 3. stor. po Chr. videl na ostrove ruiny príbytkov, kde prekladatelia pracovali. Z neskoršej perspektívy rabínov ani ten najlepší preklad nemohol nahradiť originál a Septuagintu považovali iba za akýsi politický ústupok, ktorý bol urobený pohanskému kráľovi¹⁰.

¹ SCHUBERT, K., cit. dielo, s. 130.

² BIČ, M.: *Ze světa Starého zákona II.*, s. 564.

³ ЕЛЕОНСКИЙ, Н., cit. dielo, s. 8.

⁴ Simeon bol jedným zo skupiny 72 prekladateľov Septuaginty. Pri prekladaní knihy proroka Izaiáša 7, 14 nevedel, či má preložiť, že Mesiáša má porodiť žena (hebrejsky אַלְמָה - alma) alebo panna. Nakoniec text preložil nasledovne. „Ajhľa, panna (grécky παρθενος - partenos) počne a porodí syna a dá mu meno Immanuel (Emanuel)“. Keďže pri preklade zapochyboval, že Mesiáša porodí panna, zjavil sa mu anjel a zvestoval mu, že bude mať možnosť na vlastných rukách držať Mesiáša, aby sa tak na vlastné oči o tom presvedčil. АВЕРКИЙ, Т.: *Четвероевангелие*. Москва 2003, s. 67. „τοῦτο δώσει κύριος αὐτὸς ὑμῖν σημεῖον ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱόν καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐμμανουήλ“ Iz 7, 14 – text Septuaginty.

⁵ Lk 2, 21-40. Spravodlivý stavec Simeon dostal v ruštine pomenovanie - богоприимец – bohoprijimec, ktoré by sme mohli v preklade obrazne preložiť ako „ten, ktorý prijal do vlastných rúk Boha - Syna Božieho, Isusa Christa“. Následne Simeon vyriekol modlitbu „Teraz prepúšťaš, Pane, svojho služobníka“ (Lk 2, 29-32) a čoskoro zomrel. Táto modlitba je súčasťou pravoslávnej večernej bohoslužby tzv. Večerne a v cirkevno-slovančine je známa ako „Нѣнѣ тпушаеши...“.

⁶ Stavec Simeon sa dožil vysokého veku okolo 254 rokov. Na pravoslávnych ikonách je znázorňovaný ako veľmi starý človek. Ak si vek spravodlivého Simeona porovnáme s vekom, ktorého sa dožil Matuzalém (Metúšelach) a to 969 rokov (1Mjž 5, 27), môžeme pokorne konštatovať, že u Boha je všetko možné.

⁷ II, 5-7.

⁸ BIČ, M., cit. dielo II. s. 564.

⁹ Filozof, mučeník.

¹⁰ ДОМНЕН, СН.- СТЕМБЕРГ, Г.: *cit. dielo*, Vyšehrad 2007, s. 78; pozri kapitolu: Septuaginta jako komentář?

Kritiku¹ na preklad Septuaginty nachádzame v potalmudskom traktáte Sofe-
rim 1, 7, kde sa nachádza zmienka, že piati starší napísali Tóru v gréčtine pre
kráľa Ptolemaia. Tento deň je však nazvaný osudným ako deň, keď bolo zhoto-
vené zlaté teľa, pretože Tóra nemala byť vôbec preložená do iného jazyka. Ten-
to kritický pohľad na vyššie uvedené dielo je „veľmi pritiahnutý za vlasy“
a svojím spôsobom je neadekvátne negatívny. Skôr opak je pravdou.

Toto dielo malo veľký misijný rozmer, pretože gréčtina sa kvôli helénskej
kultúrnej expanzii stala jazykom vedcov, umelcov, lekárov, politikov. Svojím
spôsobom vlastne bola osem storočí² celosvetovým jazykom. Vďaka tomuto
prekladu sa veľká časť ľudí na svete, Židov, kresťanov i pohanov, zoznámila
s Božím Zákonom.

Keď sa Septuaginta stala kresťanskou Bibliou a kresťania ju používali
v diskusii so Židmi, postupne sa židovstvo odklonilo od Septuaginty a vytvorilo
si iné preklady³. Práve popularita gréckeho prekladu Starého Zákona medzi
kresťanmi bola príčinou toho, že tento preklad „vyvolený národ“ odmietol
a vytvoril si svoje vlastné preklady z hebrejčiny do gréčtiny. Keď sa Septuaginta
stala pre kresťanov základným textom Starého Zákona, Židia podľa Snigireva⁴
ustanovili na 8 teвета pôst spravodlivých v deň, keď bol zavŕšený preklad,
a pripomínali si ich na tej istej úrovni ako smrť Ezdráša či Nehemiáša.

Blažený Augustín⁵ žiadal blaženého Hieronýma, aby sa pri preklade Vulgá-
ty opieral iba o Septuagintu a nie o hebrejský text. Tejto prosbe však blažený
Hieroným v plnosti nevyhovel,⁶ pretože sa pri preklade Starého Zákona do la-
tinčiny predovšetkým opieral o hebrejský text⁷. Ako pomôcku však používal aj
Septuagintu.

Vedecká forma označenia tohto prekladu je zväčša vyjadrená skratkou a to
troma latinskými písmenami – LXX, ktoré vyjadrujú číslo 70.

---

¹ SCHUBERT, K., cit. dielo, s. 131.

² 4. stor. pred Chr. až do 4. stor. po Chr.

³ Akilov (Aquillov) Simachov (Symmachov), Theodotionov

⁴ SCHUBERT, K., cit. dielo, s. 31.

⁵ AUGUSTÍN, B., cit. dielo, s. 196-198. Pozri kapitolu 42. - Preklad Písma z hebrejskej reči
do gréckej sa uskutočnil Božím riadením (s. 195-196) a kapitolu 43. - Medzi prekladmi
Písma prvé miesto si zaslúhuje Septuaginta. Blažený Augustín sa dotýka Septuaginty ešte
v dvoch kapitolách: 13. Či sa pri počítaní má uveriť skôr hebrejskému textu ako Septu-
aginte? 44. Nejednotnosť hebrejského textu a Septuaginty ohľadom Ninive.

⁶ BANDY, J., cit. dielo, s. 21. V samotnom diele blaženého Augustína však čítame: „Z tohto
prekladu vznikol aj preklad latinský a používajú ho latinské cirkvi. Pravda, aj za našich čias
žil kňaz Hieronym, muž veľmi múdry a skúsený vo všetkých troch rečiach, ktorý preložil
Písmo nie z gréckeho, ale hebrejského jazyka do latinskej reči. Hoci Židia jeho preklad,
urobený s toľkou znalosťou jazykov, uznávajú za verný a o Septuaginte hovoria, že je na
mnohých miestach chybná, predsa Kristova Cirkev predpokladá, že nikoho nemožno stavať
nad vážnosť toľkých ľudí, vybraných výlučne na tú prácu vtedajším veľkňazom Elezár-
om“. AUGUSTÍN, B., cit. dielo, s. 196.

⁷ Pozri СТРИДОНСКИЙ, И.: *cit. dielo*. Минск 2008, s. 12-14. Pozri kapitolu: Nový preklad
Starého Zákona z originálneho jazyka.

Podľa názorov niektorých biblistov bez Septuaginty nemôžeme pochopiť novozákonné¹ a svätootcovské spisy. V novozákonných spisoch z celkového počtu 235 citátov Starého Zákona je 209 zo Septuaginty².

Jedinečnosť Septuaginty však v dnešnej dobe vyzdvihujú aj celosvetovo uznávaní súčasní významní judaisti a starozákonníci³. Pravoslávna cirkev tento preklad považuje za najlepší a od apoštolských čias ho neprestajne používa. Opiera sa o neho ako o základný starozákonný text, z ktorého robili preklady aj naši vierozvestovia sv. Cyril a Metod do staroslovienčiny,⁴ ktoré sa nám dodnes zachovávajú v cirkevnoslovanských bohoslužobných textoch Pravoslávnej cirkvi. Pre pravoslávnych veriacich je tento preklad tradičným textom a preto je toto dielo nazvané „zrkadlom“ pravého starozákonného textu.

---

¹ ГЛУБОКОВСКИЙ, Н.: *Греческий язык Нового Завета во свете современного языкознания*. МДА 2005.

² СНИГИРЕВ, Р., cit. dielo, s. 32.

³ ДОНМЕН, Ch. – СТЕМБЕРГ, G., cit. dielo, s. 73. Pozri kapitolu: Septuaginta jako komentář.

⁴ ГЛУБОКОВСКИЙ, Н.: *Славянская Библия*. София 1932.